

Марк Твен

Янки з Коннектикуту
при дворі
короля Артура

Харків
«Фоліо»
2024

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

ПЕРЕДМОВА

Жорстокі закони та бузувірські звичаї, про які йдеться в цій повісті, відповідають історичній правді, і події, що ілюструють їх, теж історично правдиві. Я не беруся твердити, ніби ці закони та звичаї існували в Англії саме в шостому сторіччі. Ні, я вважаю лише, що, оскільки вони існували в англійському та в інших суспільствах навіть за значно пізніших часів, їх можна приписати і шостому сторіччю, не боячись, що тебе звинуватять у наклепі. До того ж запевняю вас: якщо в ті далекі часи бракувало хоч одного із згаданих тут законів чи звичаїв, то його з успіхом заміняв якийсь інший, набагато гірший.

Питання, чи існує насправді те, що зветься божественним правом королів, у цій книжці не розв'язане. Воно виявилось надто складним. Очевидно й незаперечно, що головою виконавчої влади в державі має бути людина, наділена високими моральними якостями й надзвичайними здібностями; звідси очевидним і незаперечним є й те, що тільки Господь Бог може непомильно обрати таку людину і що обрання ті слід доручати Господу Богові; а з цього міркування вже само собою випливає, що голову виконавчої влади завжди обирає Бог. Так здавалося й авторові цієї книжки, поки він не наштовхнувся на таких представників виконавчої влади, як мадам Помпадур, леді Кастлмен та інших, до них подібних; їх так важко було залічити до сонму обранців Божих, що автор вирішив присвятити цю книжку (яка має вийти восени) іншим питанням, а вищезгадане вивчити додатково й з'ясувати в наступній книжці. Ясна річ, питання це треба будь-що розв'язати, а мені майбутньої зими так чи інакше нічого буде робити.

Марк Твен

КІЛЬКА СЛІВ ПОЯСНЕННЯ

З чудним незнайомцем, про якого тут піде мова, я зустрівся у Варвіцькому замку. Він припав мені до вподоби завдяки своїм трьом рисам: щирій простоті, дивовижній обізнаності із старовинною зброєю й ще тому, що його товариство ні до чого не зобов'язувало, бо говорив увесь час тільки він. Ми опинилися з ним, як і належить людям скромним, у самому хвості стада екскурсантів, яке переганяли із залу до залу, і він одразу ж почав розповідати дуже цікаві речі. Його тиха, спокійна, плавна мова непомітно переносила нас обох із сучасності у якісь далекі літа, до якоїсь стародавньої забутої країни. Поволі його слова заворожували мене, і мені вже здавалося, що я походжаю між привидів, повсталих з пороку давнини, й навіть розмовляю з одним із них!

Так само, як я говорив би про своїх найщиріших особистих друзів, чи ворогів, чи найближчих сусідів, він вів мову про сера Бедівера, сера Борса де Ганіса, сера Ланселота Озерного, сера Галахера та інших славетних лицарів Круглого Стола. І яким же старим, старенним, старезним, яким пожовклим, висохлим і замшілим, яким древнім здавався мені він сам!

Раптом він обернувся до мене й ніби між іншим, як ото говорять про погоду, сказав:

— Ви, звичайно, чули про переселення душ. А чи доводилося вам чути про перенесення тіл з однієї епохи в іншу?

Я відповів, що не доводилося. Та — наче й справді йшлося про погоду — він не звернув уваги на мою відповідь і, певно, навіть не почув її. На мить запала мовчанка, яку порушив нудний голос найманого гіда:

— Стародавня кольчуга шостого сторіччя, часів короля Артура й Круглого Стола. Налезала, за переказами, лицареві серу Саграмору Спраглому. Зверніть увагу на дірку з лівого боку на грудях. Походження її нез'ясоване. Можливо, пробита кулею — вже після винаходу вогнепальної зброї. Не виключено, що в кольчугу вистрілив який-небудь бешкетник-солдат із війська Кромвеля.

Мій знайомий усміхнувся — якимось дивно, не по-сучасному, а так, як, певно, всміхалися багато-багато століть тому, — і пробурмотів сам до себе:

— Плети, плети! Я бачив, як з'явилася ця дірка. — І, помовчавши, додав: — Я сам її й пробив.

Мене мов струмом ударило, та коли я опам'ятався, незнайомиць уже зник.

Цілий вечір просидів я коло каміна в готелі «Варвікармз»; уява малювала мені картини сивої давнини, за вікнами лив дощ і завивав вітер. Час від часу я зазиравав у чудову, повну дивовижних пригод книгу сера Томаса Мелорі, вдихав пахощі минувшини і знову поринав у мрії. Десь опівночі, вже перед тим як лягти, я прочитав ще одне оповідання:

ЯК СЕР ЛАНСЕЛОТ УБИВ ДВОХ ВЕЛЕТНІВ І ВИЗВОЛИВ ЗАМОК

«...Раптом з'явилися перед ним два могутні велетні, закуті в залізні риштунки аж по шию, із страшними киями в руках. Захистившись щитом, сер Ланселот відбив напад одного з них і мечем розкрояв йому голову. Другий велетень, наляканий силою удару, кинувся тікати, мов божевільний. Сер Ланселот щодуху помчав за ним, наздогнав і одним ударом розтяв від плеча до пояса. Потім сер Ланселот увійшов до замку. Там його зустріли тридцять дам і тридцять дів, що, схиливши перед ним коліна, подякували Богові та йому за своє визволення. «Бо, сер, — сказали вони, — ми вже скніємо тут сім років як бранки, вишиваючи шовками за харчі. А тим часом усі ми — високородні. Нехай же буде благословенна година, коли ти народився, лицарю, бо ти вчинив подвиг, якого не знав іще світ, і ми того свідки. Благослаємо, назви своє ім'я, щоб ми могли сказати своїм друзям, хто визволив нас із неволі». — «Прекрасні дами, мене звать сер Ланселот Озерний», — відповів він, — і поїхав далі, залишивши їх на ласку Божу. Своім конем об'їхав лицар багато дивних і диких країв, бачив чимало річок і долин, та ніхто ніде не виявляв йому гостинності. Аж якось надвечір опинився він біля гарної садиби, де жила стара жінка знатного роду. Вона ласкаво запросила лицаря до себе й подбала про нього та про його коня. І коли настав час відпочинку, господиня провела сера Ланселота до затишного покою у вежі над брамою. Лицар зняв обладунок, поклав коло ліжка, ліг і відразу заснув. Та незабаром до садиби під'їхав вершник і почав квапливо стукати у браму. Почувши стукіт, сер Ланселот схопився з ліжка, визирнув у вікно і при місячному світлі побачив трьох лицарів, що вчвал наганяли того верш-

ника. Під'їхавши, всі троє вихопили мечі й кинулись на нього, а він обернувся до них, як належить лицареві, і почав захищатися. «Слово честі, — мовив сер Ланселот, — я мушу допомогти цьому лицареві, який один змагається проти трьох, бо якщо його вб'ють, я буду винним у його смерті і зганьблю себе». І він надів панцир, на простирадлі спустився з вікна й голосно вигукнув: «Облиште його, лицарі, а бийтеся зі мною!» Тоді лицарі залишили сера Кея й накинулися на сера Ланселота, і розпочалася велика битва, бо ті троє спішилися, оточили сера Ланселота й заходилися здавати йому ударів з усіх боків. Сер Кей ступив уперед, щоб допомогти серові Ланселоту, але той сказав: «Ні, сер, я не потребую вашої допомоги, а коли ви хочете, щоб я допоміг вам, дозвольте мені битися самому». Щоб не псувати йому втіхи і вволити його волю, сер Кей відійшов і став осторонь. Шістьма ударами сер Ланселот звалив усіх трьох на землю.

Тоді вони загукали: «Здаємося на вашу ласку, сер лицарю, бо нема рівного вам по силі!» — «Не потрібна мені ваша покора, — відказав сер Ланселот. — Ви повинні здатися на ласку сера Кея, сенешаля, тільки за такої умови я подарую вам життя». — «Славетний лицарю, — відповіли вони, — нам негоже приставати на це, бо ми загнали сера Кея в безвихідь і, якби не ви, перемогли б його. Тому здаватися на його ласку нам не випадає». — «Що ж, поміркуйте добре, — мовив сер Ланселот. — Вибір у вас один: між життям і смертю, а здатися ви можете лише серові Кею». — «Славетний лицарю, — відповіли вони, — рятуючись від смерті, ми згодні виконати твій наказ». — «В такому разі, — сказав сер Ланселот, — ви прибудете на зелені свята до двору короля Артура, здастесь на ласку й милість королеви Гвіневери й скажете їй, що вас прислав до неї сер Кей, звелівши вам стати її бранцями».

Наступного дня сер Ланселот устав дуже рано, коли сер Кей ще спав; і сер Ланселот узяв панцир сера Кея, його щит

і зброю, пішов до стайні, сів на його коня, попрощався з господинею й поїхав. Незабаром прокинувся й сер Кей і не знайшов сера Ланселота, а тоді побачив, що той забрав його обладунок та його коня. «Ну, тепер комусь із лицарів короля Артура не минути лиха. Вони зухвало нападуть на сера Ланселота, гадаючи, що то я, і діставатимуть по заслугі. А я, маючи його обладунок, мандруватиму собі спокійно далі». І, подякувавши господині, сер Кей вирушив у дорогу”.

Тільки-но я відклав книгу, як у двері постукали, і до кімнати ввійшов отой мій незнайомець. Я гостинно запропонував йому люльку й крісло, почаствував склянкою гарячого шотландського віскі, потім другою, далі третьою, сподіваючись, що він нарешті розповість мені про себе. Аж після четвертої склянки він заговорив сам просто та буденно:

РОЗПОВІДЬ НЕЗНАЙОМЦЯ

Я американець. Народився й зріс у Гартфорді, в штаті Коннектикут, на околиці, відразу за річкою. Отже, я — щирий янкі, людина передусім практична; всякі там сантименти, чи то пак поезія — мені чужі. Мій батько був коваль, мій дядько — коновал, і я замолоду був і тим, і тим. Потім я пішов працювати на великий збройовий завод, де й здобув свій справжній фах, ставши неабияким майстром, і навчився робити все: рушниці, револьвери, гармати, парові казани, всілякі верстати й машинерію. Власне, я навчився робити все, що тільки може знадобитися. І якщо не існувало сучасного способу виготовити якусь річ швидко, я сам знаходив такий спосіб, мені це було за іграшку. Врешті мене призначили старшим майстром над двома тисячами робітників.

Ясна річ, для такої посади потрібна людина завзята, бойова. Коли під тобою дві тисячі горлопанів-роботяг, нудьгувати ніколи, кулакам діло завжди знайдеться. Моїм, у всякому разі, знаходилося. Та кінець кінцем і моя коса найшла на камінь, і я дістав те, що заслужив. У мене вийшло непорозуміння з одним хлопцем, якого ми прозвали Геркулесом.

Він так урвав мене ломом по голові, що череп затріщав, а всі шви на ньому порозходились і попереплутувалися. В очах у мене потемніло, я знепритомнів і вже не відчував більше нічого — принаймні якийсь час.

Очунявши, я побачив, що сиджу під дубом на траві, в напрочуд гарній місцевості, і довкола немає нікого. Тобто майже нікого, бо неподалік з коня на мене витріщався якийсь дивак, — я таких доти бачив тільки на малюнках. З голови до п'ят він був закутий у старовинний залізний панцир, на голові в нього сидів шолом з прорізами, схожий на залізне

барильце, в руках він тримав щит і довжелезний спис, а при боці мав меч. Його кінь був також у броні, на лобі в нього стирчав сталевий ріг, і розкішна, червона із зеленим, шовкова попона звисала, мов ковдра, майже до землі.

— Ласкавий сер, чи ви готові? — спитав цей дивак.

— Готовий? До чого?

— Чи ви готові зітнутися зі мною за маєток, чи даму, чи...

— Чого ти до мене причепився? — сказав я. — Катай геть до свого цирку, поки я не покликав поліцію.

І що ж, ви думаєте, він робить? Від'їздить ярдів на двісті, а тоді розганяє учвал коня і кидається на мене, припавши своїм залізним барильцем до шиї коня й наставивши довжелезного списа! Я побачив, що він не жартує, і, коли він домчав до мене, я був уже на дереві.

Тоді він оголосив мене своєю власністю, бранцем його списа, а що останнє слово і явна перевага залишилися за ним, то я визнав за краще скоритися. Ми уклали угоду, за якою я мав іти з ним, а він обіцяв не кривдити мене. Я зіліз із дерева, і ми рушили в дорогу; я йшов обік його коня. Ми неквапом простували зеленими полями, перебиралися через якісь невідомі мені струмки, з чого я дуже дивувався, — та ніде не видно було нічого схожого на цирк. Врешті я відмовився від думки про цирк і вирішив, що він утік із божевільні. Але божевільні теж не видно було на обрії, і я вже не знав, що й подумати. Коли я спитав, чи далеко до Гартфорда, він відповів, що ніколи не чув такої назви. Я йому не повірив, але промовчав. Через годину попереду замаячило якесь місто. Воно лежало в долині, на березі звистой річки, а над ним, на горбі, височіла велика сіра фортеця з вежами та бастіонами — перша справжня фортеця, яку я побачив у своєму житті.

— Бріджпорт? — спитав я, вказуючи рукою на місто.

— Камелот, — відповів він.

Моєму гостеві, видно, хотілося спати. Він упіймав себе на тому, що куняє, і, всміхнувшись своєю зворушливою не-сучасною усмішкою, промовив:

— Знаєте, мені вже несила розповідати. Ходім до мене.

У мене все записано, і, як хочете, можете прочитати самі.

Коли ми ввійшли до його кімнати, він сказав:

— Спершу я вів щоденника, а потім, через багато років, зробив із нього книжку. Ох, і давно ж це було!

Він дав мені рукопис, показавши, з якого місця почи- нати.

— Звідси. Про те, що було раніше, я вам уже розповів. Сон змагав його, і, виходячи з кімнати, я почув, як він уже неслухняним язиком пробурмотів:

— На добраніч, ласкавий сер.

Примостившись біля каміна, я уважно оглянув свій скарб. Перша й більша частина записів була зроблена на по- жовклому від часу пергаменті. Придивившись пильніше до однієї сторінки, я розібрав, що то — палімпсест. З-під старих, вицвілих рядків, написаних істориком-янки, просту- пали сліди ще давніших, геть уже побляклих рядків — ла- тинські слова та речення, певно, залишки якихось чернечих легенд. Я знайшов у рукописі місце, показане мені незна- йомцем, і почав читати.

Ось що я прочитав:

ПОВІСТЬ ПРО ЗНИКЛУ КРАЇНУ

Розділ I КАМЕЛОТ

— Камелот, Камелот, — подумки повторив я. — Ні, я зроду не чув такої назви. Певно, так називається божевільня.

Перед нами стелився мирний, тихий краєвид такої краси, яку бачиш хіба вві сні, і зовсім безлюдний, як ото буває у неділю вранці. Повітря було напоєне пахощами квітів, насичене дзигчанням комах, співом птахів, проте ніде не видно було ні людей, ні екіпажів, якесь сонне царство, та й годі! На покрученому шляху, власне, не шляху, а стежці, виднілися відбитки копит, а подекуди в траві по обидва боки стежки — сліди коліс з обіддям завгрубшки як долоня.

Нарешті на дорозі нам зустрілася гарненька дівчинка років десяти. Золотаве волосся хвильками спадало їй на плечі, його прикрашав вінок з племенисто-червоних маків. Здавалося б, ну що таке вінок, — а яка ж то окраса! Дівчинка йшла собі легкою ходою, невинне личко її виражало цілковиту безтурботність. Мій циркач не звернув на неї ніякісінької уваги, навряд чи й помітив. А вона? Її нітрохи не здивувала ця химерна постать на коні, — неначе їй щодня доводилося бачити такі одоробла! Дівчинка проходила повз нас так байдуже, як пройшла б повз корову, та раптом погляд її упав на мене, і отут сталася зміна! Вона сплеснула руками, розкрила рота, широко розплющила очі — не дитина, а живе втілення подиву, цікавості, страху! Так вона й простояла, аж поки ми завернули за гайок і щезли з її очей. Те, що дівчинку вразив я, а не вершник, було трохи дивним. До того ж, витріщаю-

чись на мене, мов на якесь чудо, вона, очевидно, зовсім не думала про свій власний химерний вигляд, який міг приголомшити будь-кого. Разюча великодушність для такої юної особи. Тут було над чим замислитись. Я йшов як уві сні.

Що ближче підходили ми до міста, то більше ознак життя з'являлося довкола. Тут і там уздовж шляху траплялися злиденні халупи під солом'яними стріхами, а при них абияк оброблені невеличкі лани та городи. Попадалися й люди — схожі на худобу жилаві чоловіки з довгим, жорстким, розпатланим волоссям, що звисало їм на очі. І чоловіки, й жінки були вдягнені у веретяні сорочки, які сягали нижче колін, а взуті у щось подібне до грубих сандалій, і на шиї в багатьох висів залізний обруч. Малі хлопці й дівчата ходили зовсім голі, але цього, здається, ніхто не помічав. Всі ці люди здивовано дивилися на мене, збуджено перемовлялись, а тоді кидалися до халуп і кликали звідти родичів, щоб і вони помилувалися на мою особу. Зате вигляд вершника, що вів мене, не викликав ні в кого аніякісінького подиву; вони боязко вітали його, але він їм не відповідав.

У місті над безладним скупченням жалюгідних, критих соломою хат здіймалося кілька великих кам'яниць без вікон. Замість вулиць були вузькі, покручені, небруковані стежки. Зграї собак і гола дівтора гралися на осонні, зчиняючи страшенний галас. Скрізь блукали й брѳохались у багнищі свині, а одна з них розляглась у смердючій калюжі серед головної вулиці й годувала поросят. Раптом здалеку долинула військова музика. Вона дедалі гучнішала, і незабаром я побачив кавалькаду вершників, що вражала пишнотою блискучих лат, китиць на шоломах, розкішного вбрання, розвіяних прапорів, позолочених списів та яскравих кінських попон. Процесія урочисто просувалася по грязюці, між свиней, голих дітей, веселих псів, злиденних халуп, і ми з моїм вершником подалися слідом за нею. Ми пройшли однією звивистою вуличкою, потім другою, весь

час угору і вгору, і врешті вибрались на вершину горба, де самотньо стояв величезний замок. Хтось із вершників засурмив у ріг, із замку засурмили у відповідь. З мурів зажадали якихось пояснень вартові, що з алебардами на плечах, у панцирах і шишаках, походжали під розмаяними на вітрі прапорами з грубим зображенням дракона. Потім розчинилася величезна брама, опустився звідний міст, і загін рушив під похмуре склепіння. Ми теж незабаром опинилися на просторому забрукованому дворі, з усіх боків оточеному бастіонами та вежами, що височіли у прозорому повітрі. Навколо нас не припинявся жвавий рух, вершники спішувались, їх зустрічали шанобливими вітаннями й церемонними поклонами, здіймалася весела метушня, буяли барви, гучнішав гомін, і все це, слід сказати, справляло досить приємне враження.

Розділ II

ДВІР КОРОЛЯ АРТУРА

При першій же нагоді я потихеньку відійшов убік, торкнувся рукава якогось літнього чоловіка, вбраного скромніше, і приязно прошепотів:

— Будь ласка, друже, скажіть мені: ви лікуєтесь у цій божевільні чи прийшли відвідати когось?

Він тупо глянув на мене й сказав:

— Далєбі, прекрасний сер, я чудуюсь...

— Гаразд, гаразд, — сказав я. — Мені все ясно: ви пацієнт.

Я відійшов, обмірковуючи халепу, в якій опинився, і водночас підшуковуючи нормальну людину, яка б могла бодай що-небудь пояснити. Нарешті мені навернувся на очі, здавалося б, підходящий чоловік, і, зупинивши його, я прошепотів йому на вухо:

— Як мені побачити головного лікаря? Тільки на хвилиночку...

— Прошу, відринь.

— Як, як?

— Ну, відчепися, коли тобі це слово більше до вподоби.

Потім він пояснив, що служить тут помічником кухаря і зараз не має часу на балачки, хоч потім залюбки поговорить зі мною, бо йому страшенно кортить довідатися, де я дістав своє вбрання. Відходячи, він показав кудись пальцем і порадив побалакати з отим неробою, який однаково байдикує, а до того ж, здається, і сам хоче познайомитися зі мною. Я побачив щуплявого, стрункого хлопчика у червоних рейтузах, що надавали йому схожості з роздвоєною морквиною. Верхня його половина була убрана у щось із голубого шовку й тонких мережив, а на довгих білявих кучерях сиділа хвацько набакирена рожева атласна шапочка з пером. Обличчя його вказувало на лагідну вдачу, а хода свідчила про те, що він цілком задоволений собою. Картинка, а не хлопчик! Наблизившись, він усміхнувся, з неприхованою цікавістю оглянув мене з голови до п'ят і сказав, що його послано по мою особу й що він паж.

— Як ти вчишся на метранпажа, то краще називай себе метром, — порадив я.

Спересердя я сказав це досить ущипливо, але він не образився; по-моєму, він навіть не звернув уваги на мій тон. Ідучи поряд зі мною, він без угаву говорив і сміявся — весело, безтурботно, по-хлоп'ячому, — й за якусь хвилю ми були вже приятелі; він закидав мене питаннями про мене, про мій одяг, але відповідей не чекав, а торохтів далі, неначе відразу забуваючи про те, чим щойно цікавився. Аж раптом у цьому потоці слів я вловив, що він народився на початку п'ятсот тринадцятого року!

Мене обсіпало холодом. Я зупинився і кволим голосом перепитав:

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
КІЛЬКА СЛІВ ПОЯСНЕННЯ	4
ЯК СЕР ЛАНСЕЛОТ УБИВ ДВОХ ВЕЛЕТНІВ І ВИЗВОЛИВ ЗАМОК.....	6
РОЗПОВІДЬ НЕЗНАЙОМЦЯ.....	9
ПОВІСТЬ ПРО ЗНИКЛУ КРАЇНУ	12
КАМЕЛОТ	12
ДВІР КОРОЛЯ АРТУРА.....	14
ЛИЦАРІ КРУГЛОГО СТОЛА	20
СЕР ТЕРЕВЕНЬ-ЖАРТІВНИК	26
НАТХНЕННЯ	29
ЗАТЕМНЕННЯ.....	35
МЕРЛІНОВА ВЕЖА	42
ХАЗЯЇН	49
ТУРНІР.....	55
ПЕРШІ КРОКИ ЦИВІЛІЗАЦІЇ.....	61
ЯНКІ В ПОШУКАХ ПРИГОД.....	66
ПОВІЛЬНІ ТОРТУРИ.....	75
ВІЛЬНІ ЛЮДИ!	79
«ЗАХИЩАЙСЯ, ЛОРДЕ!».....	88
РОЗПОВІДЬ СЕНДІ.....	92
ФЕЯ МОРГАНА	101
КОРОЛІВСЬКА УЧТА	108
У В'ЯЗНИЦІ КОРОЛЕВИ.....	118
МАНДРІВНЕ ЛИЦАРСТВО ЯК ФАХ.....	129
ЗАМОК ЛЮДОЖЕРА.....	132

ПРОЧАНИ	139
СВЯТЕ ДЖЕРЕЛО	152
ОЖИВЛЕННЯ ДЖЕРЕЛА	163
ЧАРІВНИК-КОНКУРЕНТ	172
КОНКУРСНИЙ ІСПИТ	183
ПЕРША ГАЗЕТА	196
ЯНКИ І КОРОЛЬ ПОДОРОЖУЮТЬ ІНКОГНІТО	206
МУШТРУВАННЯ КОРОЛЯ	214
ВІСПА	219
ТРАГЕДІЯ В МАЄТКУ	226
МАРКО	236
ЯК З ДАУЛІ БУЛО ЗБИТО ПИХУ	243
ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ ШОСТОГО СТОЛІТТЯ.....	250
ЯНКИ Й КОРОЛЯ ПРОДАНО В РАБСТВО.....	262
СУМНА ПРИГОДА	273
СУТИЧКА В ТЕМРЯВІ.....	280
ХАЛЕПА.....	284
СЕР ЛАНСЕЛОТ І ЛИЦАРІ СПІШАТЬ НА ДОПОМОГУ.....	292
ЯНКИ Б'ЄТЬСЯ З ЛИЦАРЯМИ	294
МИНУЛО ТРИ РОКИ.....	305
ВІДЛУЧЕННЯ.....	313
ВІЙНА!.....	317
БІЙ НА ПІЩАНІЙ СМУЗІ.....	330
ПОСТСКРИПТУМ КЛАРЕНСА	343
ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО АВТОРА	346